

העיתונות כמקור לתולדות החסידות

דוד אסף

מה יש בעיתונות על החסידות?

העיתונות היהודית שיצאה לאור באימפריה הרוסית ובפולין הקונגרסאית למן שנות השישים של המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה היא קורפוס חשוב, מקיף ועשיר לתולדות החסידות והחסידים. הדברים אמורים במיוחד בעיתונות בשפה העברית, ובמידה פחותה יותר בזו שנכתבה ביידיש, בפולנית, בגרמנית וברוסית. כאשר לחסידות בין שתי מלחמות העולם ועד לשואה, אין ערוך לחומר הטמון במאות עיתונים יהודיים שראו אור בפולין (בעיקר ביידיש), בארץ ישראל (בעברית) ובארצות הברית (ביידיש ובאנגלית). גם תולדות החסידות לאחר השואה והקמתה של מדינת ישראל משתקפים היטב בעיתונות ובאמצעי תקשורת המונים נוספים. אוצר מידע זה הוזנח ולא נוצל בצורה מספקת, בעיקר בשל היעדר מפתחות חיפוש יעילים ונגישות לעיתונים עצמם. העיתונים העבריים שראו אור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ובהם נתמקד במאמר זה, הופיעו תחילה כשבועונים או דו-שבועונים, ורק משנת 1886 הפכו מקצתם ליומנים. חמשת העיתונים החשובים ביותר היו (לפי סדר הופעתם):

1. **המגיד** (1856–1903), שנדפס בליק שבפרוסיה (היום Elk בפולין), ואחר כך בברלין, בקרקוב ובווינה.²
2. **המליץ** (1860–1904), שנדפס תחילה באודסה ומשנת 1871 בסנקט פטרסבורג.³
3. **הצפירה** (1862, 1874–1931), שנדפס בוורשה, למעט תקופה קצרה בברלין.⁴
4. **הלכנון** (1863–1886), שנדפס תחילה בירושלים, ואחר כך בפריז, מיינץ ולונדון.⁵
5. **היום** (1886–1888), היומון הראשון בעברית, שנדפס בסנקט פטרסבורג.⁶

אומנם היום יצא לאור רק במשך שנתיים, אך בשל התחרות על ליבם של הקוראים ועל כיסם הפכו גם השבועונים **המליץ** ו**הצפירה** לעיתונים יומיים החל משנת 1886. עיתונות מודרנית ביידיש מילאה גם היא תפקיד חשוב; מנקודת המבט של מקורות לתולדות החסידות חשוב במיוחד השבועון **קול מבשר**, שנדפס באודסה בשנים 1862–1873, תחילה כתוספת לעיתון **המליץ** ואחר כך כעיתון עצמאי.⁷ שבועון חשוב נוסף ביידיש היה **יידישעס פֿאַלקס-בלאַט**, שהופיע בשנים 1881–1890.⁸ בשנת 1903 החל להופיע **דער פֿריינד** (החבר), היומון הראשון ביידיש, שנדפס בסנקט פטרסבורג ואחר כך בוורשה. הוא ראה אור עד שנת 1913 ובישר את הופעתם של שני היומנים הגדולים שנדפסו בוורשה בין שתי מלחמות העולם: **הינט** (היום), שראה אור בשנים 1906–1939; **דער מאַמענט** (הרגע), שראה אור בשנים 1910–1939.⁹ בארצות הברית העיתון הבולט ביותר

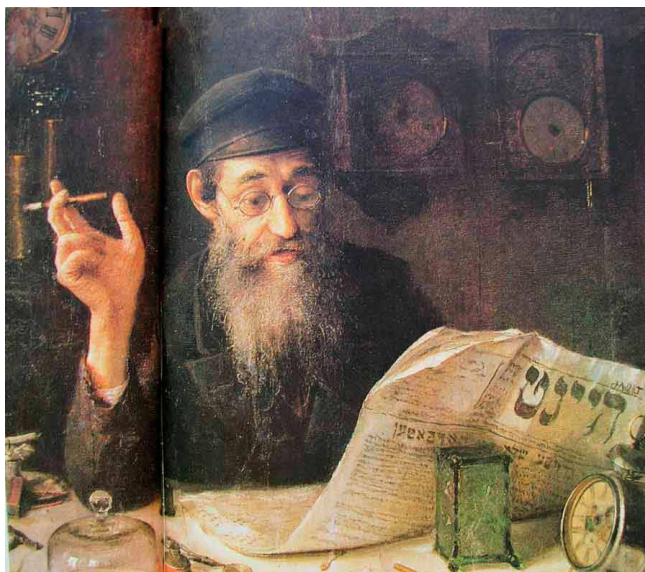
יהודה פֶּן, יהודי קורא בעיתון היומי ביידיש דער פֿרײַנד, 1910. תמונה: ויקיפדיה

היה היומון פֿאַרווערטס (קדימה), שהחל לצאת לאור בניו יורק בשנת 1897 והופעתו כיומון נמשכה עד שנת 1983.¹⁰

לצד העיתונים הארציים הגדולים, שהופיעו על בסיס יומי, שבועי או דו־שבועי, יצאו לאור שבועונים חשובים בעברית שנשאו אופי מקומי, ובהם הכרמל, שראה אור בין השנים 1860–1880 בוולנה שבליטא (מ־1870 הופיע כירחון והתרכז יותר במאמרים מדעיים), או עברי אנכי, שנדפס בין השנים 1865–1890 בלמברג ובברודי שבגליציה המזרחית, אז חלק מן האימפריה ההבסבורגית. להשלמת התמונה יש להזכיר גם כתבי עת רבים במאה התשע־עשרה שיצאו לאור על בסיס חודשי, רבעוני או שנתי והוקדשו לפובליציסטיקה, ספרות ומדע, וגם בהם נכלל חומר חשוב על החסידות. הבולט שבהם היה הירחון השחר, שראה אור בווינה בין השנים 1868–1885 בעריכתו של פרץ סמולנסקין, ובו התפרסמו סיפורים, שירים וסאטירות אנטי־חסידיות, וכן מאמרים פובליציסטיים שעסקו בחסידות, בדרך כלל מתוך מגמה שלילית וביקורתית.

העיתונים האלה, בעברית וביידיש ובמידה מסוימת גם בשפות אחרות,¹¹ מכילים בתוכם מידע רב היקף ורב ערך על החסידות ועולמה, שכמעט ולא נוצל.¹²

כמו בכל נושא אחר שטופל בעיתונות, כך גם כאן: העיתונים תיארו מציאות, ובה בשעה גם לשו ועיבדו אותה על פי השקפותיהם ועל פי צורכיהם המשוערים של קוראיהם בני הזמן. וכך מעיתונים שבתחילת דרכם ביטאו עמדות משכיליות בעיקר, וכמובן גם תרמו ליצירתן של עמדות אלה, הם היו עם הזמן לתופעה תרבותית רחבה הרבה יותר, שידעה להכיל גם עמדות שונות ואף מנוגדות.¹³ העיתונים, על ריבוי קולותיהם ועמדותיהם,

יהודה פֶּן, שען יהודי קורא בעיתון היומי ביידיש הפֶּנט, 1914. תמונה: ויקיפדיה

נפוצו ונקראו בידי מיליוני יהודים לא רק ברחבי מזרח אירופה, אלא גם בקהילות יהודיות בכל העולם, מהאימפריה העות'מאנית שבמזרח ועד ארצות הברית שבמערב. בכך הם היו לא רק לגורם שהצליח לקשר בין היהודים הפזורים בחלקיה השונים והמרוחקים של התפוצה היהודית ולשתף אותם במידע על המתרחש בכל מקום, אלא גם כלי מאחד של קהילת קוראים מדומיינת חדשה. הם שימשו כזירה פתוחה לשיח ציבורי שבה נשמעו קולות מגוונים ואף סותרים בכל הנושאים והשאלות שעמדו על סדר יומם של יהודים.¹⁴ החסידות הייתה נושא כזה – מסקרנת ומאתגרת.

המוסכמה הרווחת, שהעיתונים הללו (למעט הלבנון, שזוהה עם החוגים האורתודוקסיים) היו עיתונים משכילים ולפיכך קידמו סדר יום אנטי-חסידי, אינה ממצה את המורכבות, הגיוון והתפתחות היחס כלפי החסידות, הן בקרב חוגי משכילים הן בעיתונים עצמם. מעקב שיטתי אחר השתקפותה של החסידות בעיתונות מצביע על גיוונה של קהילת המשכילים ועל ריבוי הקולות שבתוכה. אם על עמדות ראשיה ודובריה המוכרים של ההשכלה אפשר ללמוד מדברי הספרות, הפולמוס והסאטירה שפרסמו במגוון במות שעמד לרשותם, הרי עבור משכילים "מן השורה", אלה שלא זכו להתפרסם, הייתה העיתונות אמצעי הבעה יחיד במינו ושעריה נפתחו גם לפניהם. נוסף על כך, בשל האופי הכרונולוגי הרציף שלה משקפת העיתונות תהליכי התפתחות בעמדות המשכיליות בכלל וכלפי החסידות בפרט, ומאפשרת להצביע על מגוון של עמדות כלפי החסידות, למן עמדות פולמוסיות שליליות ולעגניות, דרך שוויון נפש או אמפטיה ועד ביטויים של

נוסטלגיה והערצה. מעקב כזה מציע תמונה מורכבת ומאוזנת יותר מן המקובל בתיאור יחסי משכילים וחסידים.¹⁵

הדוגמה המובהקת לכך היא עיתון המליץ ועורכו ומייסדו אלכסנדר צדרבוים, שהתפרסם בשם העט אָרְז (תרגום עברי של שם משפחתו). צדרבוים (1816–1893), יליד זמושץ שבפולין, הכיר מקרוב את החסידות וגם כמה צדיקים בני זמנו,¹⁶ ולפיכך גילה עניין מיוחד בחסידות ובחסידים. אף ששלל את החסידות ואורחותיה, הוא הבין את מרכזיותה בחיים היהודיים וראה בה תנועה דתית לגיטימית, שמנהיגיה אמורים להיות שותפים לחזון התחדשותה של החברה היהודית שעיתונו הוביל. בזכותו היה המליץ לבמה החשובה ביותר לפרסום מאמרים וידיעות על החסידות. מידע זה לוהט פעמים רבות בהערות אישיות של צדרבוים, בדרך כלל מעמדה ביקורתית-פולמוסית, אך במקרים רבים גם הציג עמדה מתונה ולעיתים אף אוהדת, שנבעה מרצון "לתקן" את החסידות ומציפייה להשתלבותם של החסידים בחברה היהודית המודרנית.¹⁷

אף על פי שרובו של החומר על החסידות שנמצא בעיתונות היהודית מתייחס לחסידות במזרח אירופה, לא מעט מקורות מתייחסים גם לתולדות החסידות במקומות אחרים שאליהם הגיעו חסידים, בעיקר ארץ ישראל, אך גם ארצות מערב אירופה¹⁸ ואמריקה.¹⁹ הסדרי ה"חלוקה" שאפשרו את קיומם של בני היישוב הישן בארץ ישראל, והחסידים בתוכם, על בסיס איסוף כספים בארצות הגולה, היו מושא קבוע לביקורת בעיתונות היהודית.²⁰ לצד ביקורת חריפה שנמתחה על הסדרים אלה, אפשר לדלות מהעיתונות מידע רב גם על ההתיישבות החסידית בארץ, במיוחד בארבע ערי הקודש (ירושלים, צפת, טבריה וחברון).²¹

החסידות ועולמה משתקפים בעיתונות בסוגות ספרותיות שונות ובהיקפים משתנים – משורות ספורות ועד למאמרים ארוכים שנדפסו בהמשכים. אפשר למיין את סוגי הפרסומים העיקריים כדלהלן:

א. פובליציסטיקה: מאמרי דעה בעד החסידות ונגדה, ובפרט בעניינים אקטואליים העומדים על סדר היום הציבורי.

ב. חדשות ("קאָרעספּאָנדענציעס"): דיווחים שוטפים על אירועים אקטואליים, חשובים יותר או פחות, שהתרחשו בקהילות שונות בתחום המושב הרוסי או בפולין, ובהם היו מעורבים צדיקים או חסידים. מידע זה נשלח למערכות העיתונים על ידי קוראים בני אותן קהילות שהשתוקקו לראות את שמם נדפס בעיתון.

ג. תרגומים: מידע על חסידים וחסידות שפורסם בעיתונות בשפות שונות (בעיקר ברוסית, אך גם בפולנית, בגרמנית ובאנגלית). מידע זה תורגם וקוצר, ובדרך כלל נדפס עם הערות של כותב המאמר או העורך.²²

ד. ספרות יפה: סאטירות, שירים או סיפורים בדיוניים שמתארים את ההווי החסידי.²³

ה. תעודות היסטוריות מקוריות כמו מכתבי צדיקים או כתבי פולמוס.²⁴

ו. רשימות זיכרון לצדיקים שנפטרו, תאריכי פטירתם, תיאור לווייתיהם והספדיהם.²⁵

מקורות לא צפויים על החסידות אפשר למצוא גם במדורי "האותיות הקטנות" של העיתונים, וכן במודעות ובפרסומות. בעמודים האחרונים של העיתון נדפסו, בדרך כלל באותיות פֶּטִיט, הודעות מטעם המערכת, כגון רישומים מפורטים של תרומות שנאספו ב"קערות ערב יום כיפור" בקהילות שונות והועברו למפעלים ציוניים או ליישוב החדש בארץ ישראל. זהו מקור מידע חשוב על השתתפותם של מניינים ובתי מדרש חסידיים בפעילות ציונית.²⁶ מפתיעות יותר הן מודעות פרסומת שהופיעו בעיתונים מטעם כמה צדיקים, ובעיקר צאצאי צדיקים שהציעו את עצמם כסוכני ביטוח רכוש או ביטוח חיים. לפריטים כאלה אין אח ורע במקורות אחרים, וחשיבותם רבה להבנת מצבם הכלכלי של משפחות הצדיקים והיחסים בינם ובין חסידיהם בסוף המאה התשע-עשרה.²⁷

חשיבות העיתונות למחקר החסידות

בדור האחרון נע מרכז הכובד של מחקר החסידות אל מה שמכונה "החסידות המאוחרת", כלומר החסידות של המאות התשע-עשרה והעשרים. תחום זה הוזנח על ידי אבות מחקר החסידות וממשיכיהם בדורות האחרונים, שהעדיפו לעסוק בתקופת הייסוד והצמיחה של החסידות מראשית המאה השמונה-עשרה ועד 1815. למרות ההתקדמות הרבה שחלה במחקר החסידות המאוחרת,²⁸ עדיין ניכר "חור שחור" בכל הקשור לחסידות בסוף המאה התשע-עשרה, במיוחד משנות השמונים ועד מלחמת העולם הראשונה.²⁹ למרות התעצמותה הדמוגרפית של החסידות באותה עת ונוכחותה כמעט בכל פינה ברחבי מזרח אירופה היהודית, עדיין מצב הידע והמחקר של תקופה זו דל ונשען בעיקרו על מקורות חסידיים פנימיים שלא נבחנו בדרך ביקורתית. המקורות לתולדות החסידות המצויים בעיתונות אינם חדשים במובן המקובל של המילה, אך הם מעין נוכחים נפקדים. הם קבורים בתוך אלפי דפי עיתונים שהנגישות אליהם קשה ורק מתי מעט עושים בהם שימוש, וגם זה בדרך מקרית ולא שיטתית.

זאת ועוד, מחקר החסידות המסורתי התמקד במקורות ובתעודות שכתבו בני האליטות: הצדיקים ותלמידיהם הנבחרים; מתנגדי החסידות מבית, שהיו בדרך כלל תלמידי חכמים או משכילים; פקידי ממשל ושלטון שאינם יהודים. לפיכך ההיסטוריה של החסידות נכתבה בדרך כלל כהיסטוריה של הצדיקים בחצרותיהם ובעיירות מושבם, ואילו החסידים מן השורה, אלה שגרו בעשרות רבות של עיירות וקיימו מגוון יחסי גומלין עם רבותיהם, נותרו מאחור וכמעט לא נזכרו.³⁰ העיתונות היהודית מציעה מגוון עצום של מקורות למחקר היסטורי ותרבותי של חיי היום-יום ומעניקה "מבט מלמטה", שחסר בתעודות הרשמיות ובמקורות הפובליציסטיים.

העיתונות היהודית החלה לראות אור בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, ובאותן שנים ממש החלו להתפרסם גם קבצי הסיפורים החסידיים הראשונים, לאחר תקופת אלם של כחמישים שנה.³¹ העמדות הביקורתיות כלפי החסידות, כפי שהן משתקפות בעיתונות, תורמות לראייה מאוזנת יותר של ה"רנסנס" ההגיוגרפי-החסידי

שהתחולל במקביל ומסבירות את הרקע לצמיחת הסיפור החסידי כחלופה ספרותית "כשרה", שמתחזקת בעיתונות החילונית על תרבות הפנאי של הקורא היהודי בן-הזמן.

הקורספונדנציות

גוף הידע העיקרי הגנוז בעיתונות היומית והשבועית – בהיקפו, בגיוונו ובשיבותו – הן ה"קאָרעספּאָנדענציעס". אלה הם אלפי דיווחים ששלחו למערכות העיתונים מקהילות יהודיות בעולם, בעיקר ממזרח אירופה ומארץ ישראל, כותבים מזדמנים ("קורספונדנטים"), שלא היו עיתונאים או סופרים מנוסים אלא כותבים חובבים שאפשר לכנותם במושגי ימינו "כתבי שטח". הדיווחים הללו, שעל פי רוב מוצגים כעדות אישית מהימנה של ראייה או שמיעה, מעשירים מאוד גם את תמונת החסידות. הם נכתבו בדרך כלל מנקודת מבט שלילית וביקורתית על החסידות, לא פעם גם מזלזלת ולועגת, ואף על פי כן גלום בהם מידע חשוב. הם משקפים את חיי היום-יום ואת המנהגים של המניינים החסידיים במקומות רבים ושונים; את יחסי הכוחות בתוך העדות החסידיות המקומיות ובינן לבין קבוצות אחרות בקהילה; את המריבות והמתחים הפנימיים בקהילה על רקע פעילותם של החסידים; אירועים מיוחדים, כגון חתונות או לוויית במשפחות צדיקים, ביקורי צדיקים ופמליותיהם בקהילות וכן ביקורים של שליחי צדיקים או גובי כספים מטעמם, פגיעתם הרעה של נוכלים או בעלי שם המתחזים לצדיקים, ועוד ועוד.

מידע זה מאפשר את הרחבת הדיון המחקרי המסורתי שהתמקד בצדיקים ובחצרותיהם גם אל החסידים שחיו בפריפריה החסידית. רוב החסידים גרו בקהילות קטנות שהיו רחוקות מן המרכזים החסידיים הגדולים, ובאמצעות הקורספונדנציות אפשר להכיר את הווי חייהם, את צורת הארגון החברתי והכלכלי שלהם ואת יחסיהם עם "החצר" הרחוקה. נוסף על כך, המידע המצטבר על הנוכחות החסידית בקהילות השונות מאפשר הבנה מדויקת ועשירה יותר הן של הגיאוגרפיה החסידית וגבולות התפשטותה של החסידות בכלל ושל עדות חסידיות בפרט (כולל ידיעות על החסידות מחוץ לגבולות מזרח אירופה), הן של הדיוקן הדמוגרפי, החברתי והכלכלי של החסידים בקהילות שונות. הקורספונדנציות הן אפוא מקור יוצא דופן להבנת ההיסטוריה החסידית כפי שהתפתחה "מלמטה".

הנה דוגמה אופיינית לקורספונדנציה שנשלחה בשנת 1894 מקהילת ביאליניץ (Białynicze) שבפלך מוהילוב, שבה חיו 130 משפחות יהודיות. בדיווח תואר מצבה של הקהילה מכל ההיבטים, וכמובן גם זה הרוחני:

בעיר הזאת יש שלושה בתי תפילה ליהודים, האחד למתנגדים והשניים לחסידים, שהם רוב מניין ורוב בנין של העדה. אך באמרי חסידים ומתנגדים אל יטעה הקורא לחשוב כי הבדל גדול יש ברוח בין חסידי ב. [ביאליניץ] ומתנגדיה. ה"תניא" וה"לקוטי תורה" וכל ספרי הספרות [החסידית], לא יראו ולא ימצאו כמעט בכל העיר. אין בע"ב [בעל בית] אחד, אשר יהיה לו אף מושג קל משיטת החסידות ומצורתה הרוחנית, ואף

גדולים, ועתה מאז החלה ההתחרות והרבה בתי רחיים נוסדו והקאנטורים נסגרו יחד המסחר פלאים והמשהכר ישתכר אל צדור נקוב, ויש בה רק שלשה עשירים.

המצב המוסרי של יושבי העיר היא נעלה מאד, יש להם שני בתי מדרשים גדולים ומפוארים, חברה ש"ס וחברה ת"ת, ובאשר שקרובה היא לעיר אומין הגדולה לכן רוב יושביה כבר זזו מן העונה הישנה והחסידים בה מעט מועיר. רוב בני הנעורים שוקדים על דלתות התלמוד וההשכלה, ואחרים מהם בקיאים בספרות העברית והרוסית, ובה גם נערות מחוכמות קוראות עברית וזכותות בה באופן מאד נעלה.

ככלותי לדבר אציג ציון לאיש אחד מדוכאוויה אשר ראוי הוא להזכירו. האיש הזה הוא החכם הנעלה, החוקר הנשגב, הבקי בתלמוד ובספרות ישראל, ה"ר משה דוד קאפליצ'אצקא, איש אשר יצמיין בשכל הר ועמוק, וקרא הרבה בספרי שפינוא וקאנט ובספרות פלוסופיה הישנה, תוכן נעלה ומתנש נפלא, ותלמודי גדול ומוסמך על כל ענפי התורה. הוא רבית פעל על השכלת בני הנעורים, רק זה כשנה כאשר מסחרו ירד פלאים ובתו הלכה שולל אחרי נוצרי ונתקדש לו, הלך לו עם כל ב"ב לאמריקא והוא מכהן שם בכהונה הרבנית באחת הקהלות. האיש הזה החל ללמוד שפת רוסיה בשנת הארבעים לחייו ויצמיין בה כיליד רוסיה וקרא כמעט כל הספרות הרוסית.

מי שהיה בן העיר הזאת,

מיכה יוסף בארדיטשווסקי.

משענמסחוב 12 פברואר

נעים לי להודיע בשערי הצפירה כי הרב הגאון החכם השלם במדעים כש"ת מ"ה גרשון דאוינסאן שליט"א הגאב"ר דק"ק פאלאנען אשר בקרולאנד הסריגה אשר עזרנו הנכבדה בחרה בו לרב לערתה זה ששה חרשים, אפס כי לא יכול או לבוא אל המנוחה ואל הנחלה אשר אות למישוב לו במרס עמרו למבחן כפי הפקירה הרוסית, הגני מהכבד עתה להודיע בזה כי בחדש נאוועמבר נקרא מטע"כ לבוא למבחן (עקאמען) וכל שאלות שרי ופקדי

דוכאוויע. עיר קטנה ואנשים בה מעט, מספרם כמאה ושמונים בעה"ב, ובכל זאת ראוייה גם היא לבוא בהפסק. מה יפעל ישראל, כי בעבור שקטנה היא נהירא להכותב הוטב שבילי העיר הזאת וספריה לא ילקו בחסר ויהר ויוכל לתארה בשרד נאמן. מתולדות העיר הזאת אין להגיד מאימה, כי אין לה תולדה כלל, כי נוסדה זה כשבעים שנה. אך גרירי אחד עלינו להזכיר כי היה בה חרב הגאון החכם הגדול, הוגה דעות וחר השכל ה"ר עקיבא חיות ז"ל. הרב הגאון הזה (יליד עיר טולמשיין) הצמיין מאד בבקיאיות הנעלה בכל הספרות התלמודית ובתלמודי המקורי היה כחר מקמאי. גם היה מבקר נשגב, ובשביל שהיה מהנגד גדול מאד לעדת החסידים, רדפוהו וישטמיהו וחמש עשרה שנה רצופות היה מנוחה בעיר טולמשיין ואיש לא דבר עמו, ובמשך השנים האלה שקד על דלתות התלמוד בשקירה יתירה עד כי כשעשרה שעות רצופות ביום למד בעמידה, ובאשר תקפתהו שינה הרביק את נר הדולק בידו והיה כאשר כלה הגר ויכוח בידו התנער משנתו. אך כאשר פרצה מחלוקת בינו ובין הצדיק ה"ר שלמה מסאווירין הוכרה לברות לבראדי ויסתופף בצל הגאון ה"ר שלמה קליגער והוא נתן לו כבוד הרבה והיה אומר: "סימי לא נצחני אדם, בר מר' עקיבא". משם כתב להצדיק מכתב-גלוי, וראשית דבריו היתה: "שני ת"ח שאינם נאים זה לזה... אחד גולה ואחד מת... והנה שלי קיימתי...". מהגאון הזה נשאר אלפי כ"ב בכל ענפי הספרות התלמודית, ושני ספרים קטנים הדפוס בחייו: 1) (ביאור נפלא על יחודי?) 2) "התרגשות הנפש". הספר הזה ערוך בשפת ארמית כלשון הווה, והלה עצמו באילן גדול לומר כי נתחבר מחד מקמאי והעדרו שיאמר האדם בעש"ת, אבל אח"כ נתגלה הדבר. בסוף ימיו חזר בתשובה והחל להתקרב אל החסידות ויהי מסקורבו הצדיק ר' דוד מואלניא וישם משכנו בדוכאוויה ושם סת, מלבד גדלו בתורה ובמחקר ובקבלה היה בעל כשרון נפלא למכתמים והלצות, וסמיותיו נקובות ויורדות עד התהום. אחרי הציבי ציון להחכם הגדול הזה אשוב לתעודתי ואציג המספרים:

דיווח ("קורספונדנציה") על העיירה דובובקה ועל החסידים שבה מאת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. הצפירה, י"א באדר תרמ"ח; 23 בפברואר 1888. מתוך אתר "עיתונות היסטורית" (JPress)

הרב היחירי שבעיר, אשר למפלגת החסידים יתחשב, לא יגהה בספרי החסידים וכל חסידותו היא רק מה שיתפלל בבית המדרש בנוסח החסידים [...] ומרמזי החסידות וסודותיה לא שמענו [בדרשתו] כלום, למרות רבים משומעיו החושבים לשמוע בדרשותיו "חסידות" ממש.³²

לפנינו עיירה קטנה ברוסיה הלבנה, שבה יש כרגיל חסידים ומתנגדים. אומנם פלך מוהילוב ידוע כאזור השפעה חב"די, אך הכותב מעיד כי אין כל משמעות ל"חסידותם" של החסידים בעיירה, ולאיש מהם אין מושג בתורת החסידות. למעשה אין הברל בין החסידים ובין המתנגדים, פרט להגדרתה העצמית של כל קבוצה. אפילו הרב החסידי

משתתפי ועידת קטוביץ, נובמבר 1884, ובהם שניים מעורכי העיתונים: אלכסנדר צדרכובים עורך המליץ (יושב שלישי מימין) ודוד גורדון עורך המגיד (יושב שלישי משמאל). תמונה: ויקיפדיה

אינו חסיד וזהותו החסידית מסתכמת בכך שהוא מתפלל במניין החסידי. מקור זה, אחד מרבים, מחדד אפוא את השאלה "מיהו חסיד", וממילא מאתגר את טיבה של הזהות החסידית שמגדירה את חברי הקבוצה: האם יש דרך אחת בלבד לממש את הזיקה אל החסידות או שמא מגוון של דרכים ושל זהויות?

הקורספונדנציות, בהיותן הערוץ העיקרי להפצת מידע על המתרחש בקהילות רחוקות ונידחות, תרמו לעיצוב תמונת החסידות כציבור הקוראים. נקודה זו חשובה במיוחד בחקר ההיסטוריוגרפיה של החסידות, שכן העיתונות השפיעה במידה מכרעת על עמדותיהם של בני האליטות האינטלקטואליות בכלל ושל ההיסטוריונים הראשונים של החסידות בפרט. כמה מהם, כמו יהודה לייב לוין (יהל"ל), מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ושמואל אבא הורודצקי, אף פרסמו בעצמם מאמרים וקורספונדנציות שהתייחסו גם לחסידות בעירם.³³ לפיכך העיתונות מאפשרת גם התחקות אחר התפתחותו של השיח הציבורי על החסידות, למן מקורותיו המשכילים ועד ביטויי המחקריים המאוחרים ב"חכמת ישראל" ובמדעי היהדות.³⁴

שיקולים מתודולוגיים

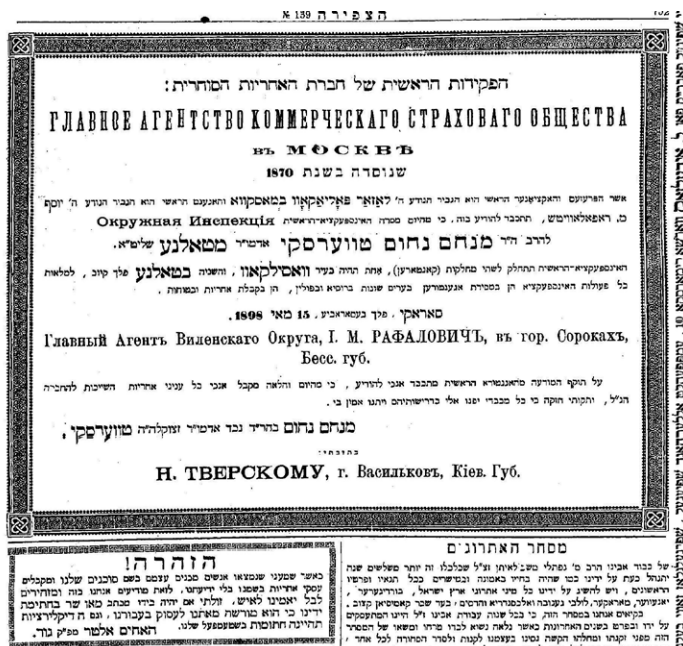
שלא כמו הכתיבה ההיסטוריוגרפית (שמסכמת אירועים על בסיס שפע של מקורות הנבחנים ממרחק הזמן ובאופן ביקורתי), או הכתיבה הספרותית והאומנותית (שמקפידה על עיצוב אסתטי), העיתונות, ובמיוחד הקורספונדנציות, משקפות את הדופק המהיר

של חיי היום-יום בקהילות. חשיבותן כמקור היסטורי היא בהיותן מקור בן הזמן שמגיב באופן מיידי לאירועים כפי שנצפו או נחוו על ידי הכותבים. יש לכך כמובן יתרונות רבים, אך גם חסרונות. פעמים רבות החומר שנדפס בעיתונות, ובמיוחד בקורספונדנציות, אינו עומד לעצמו. מאמרים וידיעות עוררו תגובות, דיונים והכחשות, ולא פעם אפשר לזהות אשכולות של פריטים שנדפסו לאורך זמן וקשורים זה בזה. מאפיין זה גורם לכך שיש לנקוט משנה זהירות מהסקת מסקנות חפוזות מידיעה בודדת, בעיקר כזאת שנושאת אופי סנסציוני ועלולה להיות מוכחשת לחלוטין כמה גיליונות לאחר מכן.³⁵

הנה דוגמה אופיינית, שהיא בבחינת נורת אזהרה מתודולוגית: בדצמבר 1886 הועתקה בעיתון המגיד ידיעה מהשבועון ביידיש דראַהאַבֿיטשער צייטונג, שנדפס בעיירה דרוהוביץ' שבגליציה המזרחית. הידיעה עסקה במתרחש כביכול בחצר סדיגורה בעקבות מותו של הצדיק אברהם יעקב פרידמן שלוש שנים קודם לכן, בשנת 1883. מתברר כי בעיזבוננו של הרבי נותר כיסא זהב שעליו נהג לשבת, ומחירו 120,000 פלורין. 49 נכבדים מקרב חסידי סדיגורה החליטו כי ממלא מקומו של הרבי שמת יהיה בנו הצעיר ישראל, ובתמורה לויתורו של האח הבכור ישלם לו הצעיר את חצי מחיר הכיסא.³⁶ קיומו של כיסא הזהב הוכחש בידי אחד מקוראי העיתון המקורב לחצר סדיגורה, שכתב למערכת כי "אין שם כסא זהב וכל הדבר הזה בדוּתא היא". העורך שפרסם את ההכחשה מצא לנכון להוסיף: "ויען כי חותמו של המגיד 'האמת והשלום', מבלי נטייה לאיזה צד מהצדדים על כן ראינו חובה לעצמנו להביא את הדברים האלה [...] ואם שגינו [...] לא בנו האשם, כי לא מלבנו הוצאנו את הידיעה הזאת, כי אם מהמכתב עתי דראהבֿיטשער צייטונג, הקרוב יותר ממנו למקום המעשה העתקנוה".³⁷ ברור שאם לא הייתה מגיעה למערכת העיתון הכחשה מאת מאן שהוא המוכר לעורך, הייתה בדוּתא זו נתפסת כעובדה מוצקה. עם זאת, הדיווח על הסכסוך בין שני בניו של הרבי המנוח, יצחק מבויאן (הבכור) וישראל מסדיגורה (הצעיר), הוא נכון.³⁸

דוגמה נוספת היא אשכול ידיעות על הגירושים המכוערים בין מרדכי טברסקי, בן האדמו"ר מטְרִיִּסקָה, לחנה, בת האדמו"ר אשר (השני) מסְטוּלִין, שנישאו ב־1890 ולאחר שמונה שנים ביקשו להיפרד. מפני כבוד המעורבים נעשה מאמץ להסתיר את האירוע והפרשה נדונה בחשאי בבית דין רבני, אך דלפה לעיתונות. המידע שהתפרסם בעיתונים חשף פרשה עסיסית ומביכה וצירופם יחד של המקורות, שנדפסו בעיתונים שונים ובזמנים שונים, מאפשר את שחזור.³⁹ אלמלא פרסומה של פרשה זו בעיתונות, כל מה שהיה ידוע הוא תשובה הלכתית סתומה ומצונזרת שנדפסה אצל הפוסק הגליצאי החשוב הרב שלום מרדכי שברדון. מעבר לחשיבות סיפור זה כמקור לתולדות החסידויות הנוגעות בו, זו דוגמה ל"עיתונות חוקרת" במושגי המאה התשע-עשרה, שחושפת פרשיות מביכות שהחסידים ביקשו להסתיר או לטשטש כדי שלא לייבש בפומבי "כביסה מלוכלכת". העיתונות היא שאפשרה חשיפה של פרשה זו ודומות לה לאור השמש.

מודעה על שירותי ביטוח שמעניק האדמו"ר מנחם נחום טברסקי מטאלנה ואזהרה של צדיקי גור שלא לסמוך על סוכני ביטוח שמציגים את עצמם כמי שפועלים מטעם מבלי שיציגו אישור חתום על ידם. **הצפירה**, י"ד בתמוז תרנ"ח; 4 ביולי 1898. מתוך אתר "עיתונות היסטורית" (JPress)

אשכולות מידע אלה מצביעים על הצורך להתייחס אל קורפוס העיתונות היהודית כאל חלק מרב-מערכת שמורכבת מגופי ידע רבים וממקורות מגוונים. מנקודת מבט זו הידע הצבור בעיתונות ביחס לחסידות עשוי לשפוך אור גם על מקורות סתומים אחרים (כגון תעודות היסטוריות או מקורות רבניים, חסידיים או משכיליים נדפסים), לאמתם או להפריכם כשם שמקורות אחרים, בדפוס או בכתבי יד, עשויים להעשיר את הבנת הידע הטמון בעיתונות.⁴⁰

אך עם כל חשיבותם של מקורות אלה, בחקירתם ובפרשנותם כרוכות גם בעיות מתודולוגיות של מהימנות ואמינות, שדורשות מהחוקר זהירות וביקורתיות. מעבר לכך שהפובליציסטיקה העיתונאית, כמו גם הקו המערכתי של העיתון שבו נדפסו הדברים משקפים בדרך כלל (אף כי לא תמיד) עמדה עוינת לחסידות, הרי שבקורספונדנציות, שכותביהן התיימרו לדייק והתעטפו לא פעם באצטלה של עובדות ושל אובייקטיביות, אפשר למצוא לא מעט עיונות רעיונית שכלל אינה מוסווית, הגזמות, חיסולי חשבונות אישיים, והכחשות רבות של ידיעות קודמות.

ועדיין חרף ההטיה והשיפוטיות יש בעיתונות, בעיקר בקורספונדנציות, גם מידע היסטורי "קשה" וחשוב שאינו נמצא במקורות אחרים. ממידע זה אפשר להסיק מסקנות

עמק הבכא

מִי עָבַד אֱלֹהִים (סחו קיעלץ). קול ברמה נשמע כבי נהי
 תמורים מעיר ציונה, על הלחך מאתם איש רם ונשא הרב
 הצדיק, חסידא ופרישא נזר ועמרת ישראל הנאון הנדול מותריר
 ברוך שפירא זצ"ל. חומר מנוע רש"י זל, ועלה למרום ביום
 כ"ב מנחם אב בשבעים ושש לימי חייו. מח גדלה שברון וכאב
 נפשות אלפים ורכבות חסידים אשר תחת צלו חסיו. כל יודעי
 שמו מארץ מרחקים מככים על מותו, וכל מקום באח השמועה
 אבל גדול ליהודים כי אבד איש צדיק. כל ימי חייו עסק חמנוח
 בתורה ועבודה, וסכך בכנפיו איזה אלפים אנשים אשר הדריכם
 וחבניםם תחת כנפי השכינה לתורות לחם דרך ילכו בה, אוי
 מי מביא לנו תמורתו.

אכן בואת ננחם, כי חותיר לנו ברכת ח'ח בנו חרב חתיר
 השנן חסיד בצינא וקדישא מו"ח נתן שפירא חי'ו מפילץ,
 הוא ראוי לישוב על כסא אביו ז'ל וחוא ינהל את כל המסתופסים
 תחת צל אביו כצעדי אביו הנאון, ויורח לחם דרך עץ חיים,
 ח' ינחם את אבלי אלה בתוך שאר אבלי ציון וירושלים ובתוכם
 גם אותי הכותב בשבירן לב ובנפש נבחלה
 ישראל שטערנפעלד הכתן.

ידיעה על מותו של הצדיק ברוך שפירא מצי'נבו. המגיד, ה' בתשרי תרל"ח;
 12 בספטמבר 1877. מתוך אתר "עיתונות היסטורית" (JPress)

רבות. החל באימות או בהפרכה של תאריכים בחייהם ובפעילותם של צדיקים, עבור
 בשרטוט דיוקן חברתי, כלכלי וסטטיסטי של הקבוצות החסידיות שפועלות בקהילות
 מסוימות וכלה במעקב אחר מערכות היחסים הפנימיים בין קבוצות חסידיות שונות
 הן בקהילה הבודדת הן במרחב. הוא הדין בכל הקשור למערך הזיקות שבין החסידים
 בקהילתם ובין הצדיק שבחצרו, ולמערכות היחסים שבין החסידים למוסדות הקהילה,
 שבינם ובין מי שאינם חסידים ושבינם ובין השלטונות. אין צריך לומר שגם חיי יום-יום,
 מנהגים ופולקלור, אמונות עממיות, ריטואלים, מאגיה וכדומה, משתקפים בדיווחים
 רבים בעיתונות.⁴¹

הנה דוגמה לכתבה שהתפרסמה בעיתון המגיד בשנת 1881 על ידי העיתונאי והסופר
 גרשם באדר, שסיפר על נסיעותיו ברחבי גליציה, בוקובינה ורומניה. בדיווח על העיריה
 סניאטין (Śniatyn) שבגליציה המזרחית הוא סיפר על המחלוקות הרבות המאפיינות את
 העיר: "אין יום בשנה אשר לא תבער בו אש המלחמה בין בני עמנו". ומה לדעתו הסיבה
 לכך? ההתפלגויות של הקבוצות החסידיות הרבות שבעיר שאותן הוא מפרט בשמותיהן:

אם תשאלי מדוע תשתרר שם המחלוקת יותר מבשאר הערים? על זה אשיבך: העיר
 סניאטין [יש] לה עשרה מיני חסידים שונים למיניהם: 1. חסידי וויזניצא [Vijnița]; 2.
 חסידי סאדיגאורע [Sadagóra]; 3. חסידי טשארטקאוו [Czortków]; 4. חסידי הוסיאטין
 [Husiatyn]; 5. חסידי קאססאוו [Kosów]; 6. חסידי זאבלאטאוו [Zablótów]; 7.

גאדווארנא [Nadwórna]; 8. זידיטשאו [Żydaczów]; 9. אולאשקאווע [Ułaskowce]; 10. חסידי ראדיאווע [Radowce]. לבד הבעלי בתים (כן יקראו אלה אשר לא ייסעו להצדיקים, אך גם לא ידברו עליהם סרה כמו החסידים המאמינים בצדיק אחר) [...] כל אלה הכתות השונות, עשרה במספר, שונות הן אשה מרעותה, במנהגיהן ותהלוכותיהן, בתפילתן ואמונתן, ואחד את רעו ישנא שנאת מות. כל כת וכת רוצה לשלוט על כל שכנגדה [...] על פי רצונם, אשר הוא רצון הצדיק המאמינים בו.⁴²

גם אם נתעלם מהשקפת עולמו של הכותב, שתלה בחסידים את האשמה בכל המחלוקות בעיר, עדיין זהו מקור מידע מהימן על נוכחות קבוצות חסידיות מסוימות בעיירה טיפוסית בגליציה.

מגבלות ואפשרויות

מה שעייכב עד כה את השימוש במקורות העיתונות לצורכי המחקר היא בראש ובראשונה בעיית הזמינות והנגישות של העיתונים עצמם, על דפיהם הגדולים והמתפוררים ועל כרכיהם הרבים, שאינם עומדים עוד על מדפי הספריות ואינם זמינים לעלעול חופשי. לא פחות מכך קיימת גם בעיית החיפוש, המפתוח והשליטה על המידע. כבר יותר מעשור עומדים כלי מחקר חדשים לרשות החוקרים המבקשים להשתמש בעיתונות היהודית:

1. **עיתונות יהודית היסטורית (JPress)**. מפעל דיגיטציה בחסות אוניברסיטת תל אביב והספרייה הלאומית. במפעל זה נסרקו עד היום מעל 300 עיתונים, ובתוכם כל העיתונים החשובים שראו אור במזרח אירופה ובארץ ישראל במאה התשע-עשרה. הסריקה היא באיכות גבוהה, אפשר בקלות "לדפדף" בעיתונים ולבצע חיפושים לפי מילות מפתח. תוצאות החיפוש תהיינה חלקיות הן בגלל איכות ההדפסה המקורית של העיתונים, שאינה מאפשרת חיפוש מדויק בגופנים ישנים, הן בשל צורות כתיב שונות של שמות אנשים ומקומות. מפעל זה רחוק מהשלמתו ונוספים לו בהתמדה עיתונים וכתבי עת, כולל עיתונים רבים המכסים את מדינת ישראל ואת העולם היהודי אחרי הקמתה. האתר נמצא באינטרנט לשימוש חופשי בכתובת: www.nli.org.il/he/discover/newspapers/jpress

2. **מפתח עיתונות יידיש**. מאגר מידע ביבליוגרפי זה מתנהל ביוזמת החוג ליידיש באוניברסיטה העברית בירושלים ובית שלום עליכם ובשיתוף עם הספרייה הלאומית. במאגר מופתחו כ-800 עיתונים וכתבי עת ביידיש, ואפשר לדלות ממנו מידע על פי שמות מחברים, נושאים וכותרים. החיסרון של מפעל זה הוא שאינו ממפתח כרוניקות שוטפות או שמות אנשים ומקומות שנזכרים במאמרים, אלא רק כותרות של מאמרים חתומים, בדגש על חומר ספרותי. המפתח כולל את כל עיתוני היידיש שראו אור ברוסיה הצארית, את שני היומנים החשובים ביידיש שראו אור בפולין עד השואה (**היינט ומאמענט**) וכתבי עת ספרותיים רבים. חיסרון בולט של מפעל

מכתב-גלוי.

ידעתי קוראים נכבדים, כי בני עמנו הנפוצים בארצות רחוקות כחכמים היושבים על גפי טרומי ההשכלה, ככסילים היושבים אחורי התנור והכירים אשר שמעו את שמי, ישיחו בי וישאלו: מה היה לי כי נהפכתי לאיש אחר? לכן גמרתי בלבי לבא במגלת ספר להודיע בקהל עדת ישראל שרש דבר נמצא בי, כי בלבי צפנתי אמונת אל אחד ובו אדבק כל הימים, ונאמן אנכי לתורתו ולחכמי ישראל הולכים לפנים ולא לא חור ולא הסתרי מעלי את יראת ה', רק הרחקתי מעלי את המון הפתאים השומרים הבלי שוא אשר סביב שחו עלי. אולם לא אל אנשי חנף, השמים חשך לאור ואור לחושך, המחכמים באדרת החנופה למען כחש, אשים דברתי כי המה מורדי אור החכמה ואמונה טהורה, רק אל החכמים והנבונים כעם אשר החכמה נר לרגלם והאמונה אור לנתיבתם, אביעה רוחי ואודיעה דברי אותם, כי האמת אזור מתני והאמונה אזור חלצי. ואם אמנם אין לאל ידי לבער את הקוצים מכרם בית ישראל לטהר את אמונתנו מהבלי המנהגים אשר אין להם עיקר בתורת אלהים, רק עלו עם בני עמנו מבבל ושאר הגוים אשר התערבו בהם כאשר דרשו עליהם חז"ל: כתוב אחד אומר כמשפטי הגוים עשייתם וכתוב אחד אומר לא עשייתם, הא כיצד כמתוקנים שבהם לא עשייתם, כמקולקלים שבהם עשייתם, הלא טוב לי כי אעבור את אלהי אבותי, על כן לא אירא מרובות פתאים אשר כהמות ימים יחמיו ולא אערוץ מהמון רבה אשר בחשיכה יתהלכו. אם רק מחשבתי רצויה בעיני אלהים וישרי לב. ובוה אשים קנצי למלין ולכל אוהבי חכמה שוחרי מוסר שלום.

משערנאוויץ, יום א' לחדש אדר תרכ"ט לפ"ק.
דובער במוהר'ר ישראל.

"מכתב גלוי" של הצדיק דב בער פרידמן ובו הוא מודיע על נטישת החסידות והצטרפותו למשכילים. המגיד, י"ג באדר תרכ"ט; 24 בפברואר 1869. מתוך אתר "עיתונות היסטורית" (JPress)

זה הוא שאינו כולל סריקה של העיתונים עצמם. האתר נמצא באינטרנט לשימוש חופשי בכתובת: yiddish-periodicals.huji.ac.il/#IntroEng

3. מקורות חדשים לתולדות החסידות מתוך העיתונות העברית במזרח אירופה. מפעל מחקר מתמשך (משנת 2014) שמתנהל באוניברסיטת תל אביב בתמיכת הקרן הלאומית למדע, ומטרתו איתור ומפתוח של קטעי העיתונות היהודית במאה התשע-עשרה המתייחסים לחסידים ולחסידות. המפתוח כולל שמות אנשים, מקומות, חצרות חסידיות, ספרים וכן נושאים הנוגעים לחסידות, בדגש על חיי היום-יום (כגון טקסים, מאגיה, תפילה או נישואין). כל עיול כולל סריקה של הקטע הרלוונטי בעיתון. במאגר מופתחו כאלף קטעי עיתונות והוא זמין ברשת האינטרנט לשימוש חופשי בכתובת: tinyurl.com/y458xfc4

דוגמאות לפוטנציאל המחקרי של העיתונות במחקר החסידות

הנה כמה דוגמאות לידיעות שנדפסו בעיתונות היהודית ויש בהן כדי להמחיש את העושר והגיוון של מקור זה לחקר החסידות ועולמה.

המאבק בקרינולינות

בשנות השישים של המאה התשע־עשרה התפשטה בחברה היהודית במזרח אירופה אופנת הקרינולינות – שמלות רחבות שהוכנסו בהן חישוקי עץ או מתכת שיצרו מרווח בין השמלה לגוף. אופנה זו הגיעה לחברה היהודית מהחברה הלא־יהודית הסובבת, ובשתייהן היא עוררה התנגדות חריפה של אנשי דת. באותן שנים התפרסמו בעיתונות ידיעות רבות על התנגדותם של צדיקים לאופנה זו, שנתפסה כלא־צנועה וכחיקוי דרכי הגויים. ההתנגדות העיונית הובילה להתנכלות מעשית מצד חסידים לנשים שהעזו ללבוש אותן. כותבי הידיעות היו בדרך כלל משכילים שגיננו את מאבקם האלים של החסידים בקרינולינות. כך למשל בעיתון המליץ צוטט כרוז שהפיץ בבוברויסק בשנת 1862 צדיק מקומי – שמו לא נזכר, אך מדובר בהלל מפאריץ' רב חב"ד־י נשוא פנים – שאסר על נשות החסידים ללבוש קרינולינות. עורך העיתון, אלכסנדר צדרבוים, העיר כי האיסור "נשען על צדיק סופר ומונה חטאים בק"ק ק", שהשפיע על הצדיקים בגליציה; כוונתו, כנראה, הייתה לרב שמעון סופר מקרקוב.⁴³

משטרים נכונים בכל מעשי הצדקה – המסבימים עם רוח העת החיה –
(המליץ 7. 18) אך לעומת זה – מה ענמה נפשנו לשמיע את
קול הכרוז אשר יצא בכל בתי תפלות הספרדים כעיר ההיא ולראות
את הפחזין אשר נדבקו בכל כותלי כמ"ד מטעם הרב הצדיק אב"ד
שלהם באסור גמור על כל נשי חסידיו העיר ללבוש הכלבוש
הנקרא "קרינאלין" יען כי בדוק ומנוסה הוא אצל הרב הצדיק הג"ל
כי הבגד הזה – הוא מלא טומאה ויחוצא כלפי שמיא, ר"ל –
לקול הכרוז הזה – אשר יצא בעש"ק פ' מקץ – חררו בנות חסידיו
עירנו – ותפשטנה לטוירת רוחן את בגדיהן אלה החמורות – ולרבות
מהן אשר לא שמעו לקול הכרוז הזה – נשלחו שלוחי כו"ד והמס
הפשיטו מציניהן את הקרינאלינען כחזקה. – מי יתאר ענמת נפש
הבנות האלה אשר הכרחו לפשוט את עדין מעליהן בעור אשר בנות
שאר אצילי עירנו האשכנזי מתקשטות בו – אפס בצר להן
התנחמו במאמר החכם מכל אדם: שקר החן והכל היופי, אשה
יראת ה' היא תהלהלל. ומה גם אחרי שמעו מאמר הרב הצדיק אשר
אמר בפומבי כי אלה בנות נעוות המררות אשר לא חשמענה לקולו –
לא תציאינה שנתן. . . . אז שמחו מאד כלבבן לראות כי שנאי נפש
אלה יקפד מהר כאורג חייהן – ובחטאן תאספנה ובקרב ימים עתידות
הנה ליתן את הדין לפני ריעי הצדק בעלמא דקשוט – . . . על
מדין וכחשו – אולם עתה ת"ל סרה גם שנאתן גם קנאתן כי הרב הצדיק
נסע זה ימים אחרים לדרכו ללמד גם בערים אחרות דרכי ה'
ומצוותיו – וביחוד להוציא מהן את הכינן (ץ). ייהי אך כאשר
הפנה שכתו ללכת משם, והנה כל הנשים החסידות האלו לא
שלטו ברוחן וחשבונה וחלבושנה את הקרינאלינען למרות הפקידה
הנמרצה הזאת. – ומה יהי סוף הרבר? מה יענה הרב בשוכו?
– זאת צפון עוד בחיק העתיד – ומי יוכל לקרוע מסיה העתידות?
חירה היא – ואין אתנו יודע ער מה !!! –

המליץ, 9 בינואר 1862, עמ' 204

לידיעות כאלה, שאינן מצויות בספרות הרבנית או בארכיונים, יש חשיבות לתחומי מחקר רבים, כגון התרבות החומרית של יהודי מזרח אירופה; מעמד הנשים; יחס הצדיקים למורדנה ולאופנה, ועוד.⁴⁴

ביקורי צדיקים בקהילות

צדיקים רבים נהגו לבקר את חסידיהם בקהילותיהם. לביקורים הללו היו מטרות רבות, למשל חיזוק הקשר הרוחני והחברתי בין הרבי לחסידיו; אולם משכילים שדיווחו על הביקורים הציגו אותם בשלילה כממוקדים בגביית כסף ובעושק החסידים העניים. הנה דוגמה, אחת מרבות, לתיאור ביקור של צדיק בקהילה, שמתייחדת גם בכך שתועד בה ביקור ביתו של רבי דוד מטאלנה (בית צ'רנוביל), שנפטר שנה קודם לכן, ואליה מתלווה גבאית מיוחדת:

לחשיב נפשם בְּנוֹיד בשר ופת לחם. אך לדאבון נפשנו ולחרפתנו לא מלאו אחרי עצתו הנאמנה והישרה. ורק בזאת יש ללמד עליהם זכות, כי תקצר ידם לדאוג לעניי עירם—בני אדם פשוטים, אחרי אשר קדושי עליין יריקו כיסיהם ולא יהגום להשיב רוח ולמלאות חסרוניהם. זה לא כביר היתה פה בת הצדיק המנוח מטאלנא ותוציא מזה יותר מאלף ר"כ, וגם הגבאית ח' רחל שהלכה עמה התפארה כי אספה יותר מע"ה ר"כ, וזה שבוע שלישי יושבים פה שני צדיקים כאחד: בן הצדיק ר"י מראחמיסטריווקע ובן הצדיק המנוח ר' שבתילע מראשקוב, אשר עלה זה מקרוב על כסא אביו שנתבקש בישיבה של מעלה. ובטח לא יצאו מזה עד אשר יוציאו הפרושה האחרונה מן הכיס, לקרב קץ הגאולה. אחריות הרברים עלי

אהרן שלמה קאמערניעצקי, מורה שנת עבר הארבעי.

המליץ, 26 בפברואר 1883, עמ' 200

לדיווחים כאלה יש חשיבות להבנת הדיוקן הכלכלי של חצרות הצדיקים, ובמקרה זה גם מעמדן של נשות המשפחה החסידית המיוחסת בפרט ומעמד האישה בחסידות בכלל. כמובן אלה הם גם אבני בניין לביגרפיה של כל דמות הנזכרת בידיעה.⁴⁵

סכסוכים בין חסידים

בעיירות רבות היו חסידים מעדות חסידיות שונות, אולם מספר מוסדות הדת היה מצומצם ועל כן נאלצו חסידים מקבוצות שונות להתפלל באותם בתי כנסת או להשתמש בשירותיהם של אותם שוחטים. כתוצאה מכך פרצו סכסוכי שליטה רבים. בבתי הכנסת והמדרש נחלקו חסידים בשאלות של מנהגים ונוסח התפילה: האם החזן יתפלל בנוסח זה או אחר? בידיעה הבאה מסופר על מחלוקת סביב אמירת מילה אחת בתפילת "קדושה". הקטע לקוח מאשכול של כמה ידיעות העוסקות באותה מחלוקת.

האשמשיוואמע (פלד מאדאליען) . — זה יותר משנה נסך ד' רוח קעים בין שתי ספרנות החסידים בעירנו—חסידים ס... וחסידים סאוו. אשר ישבו עד כה בשלום ושלוח ורק בשביל מלה אחת (פשוטה כמשמעה), מתנמה ומבוכה, מדון וחרפות תשטענה אונינו כל היום. — ה מלה הזאת אשר סכנה לייב ומדון תוצאות ליושבי עירנו, היא בת ארבע אותיות ובקול מלות בוח וחרפות לא חסנה ונהפוך הוא, כי היא אחת מתיבות התפלה הנקראת „קדושה“ ובכל זאת הירבתה שסות בעירנו. וסי יאסין לשמועה כי המלה הזאת היא מלה „כדבר“! — לא חלום חלום אבכי, אף אין התולעים עמדי ושפתי ברור ימללו כי רק בגלל המלה הזאת הזאת נעשתה עירנו כשהי סערכת ואחרית המלחמה מי ישורנה! ולכלי אחיה בענינים כמתעתע אבאר לכם דברי :

מצות הצדיק לחסידים ס., כי בתפלה „כתר“ (או „קדושה“) יעמוד הצבור אחרי מלת „ושלש“, ואחרי אשר יחזור הש"ץ במנגינתו את ראשית הקדושה ויגיע למלה זו יענה הצבור אחרי בקול „כדבר“ וכו'. לא כן הליכות חרב מסאוו, — הוא וחסידיו חסרים למשמעתו יעמדו אחרי מלת „ואמר“ ואח"כ יענו אחרי הש"ץ : „קדוש קדוש וכו'“. את מי מחזיקים האלה הצדק, לא נוכל לדעת, כי מי עמד בסוד יודעי דעת עליון אלה? ...

והנה עד הימים האלה היה בית תפלה אחד לחסידים ס. ולחסידים סאוו. ומאשר כי חסידים ס. חסה המעשים ונפשם יודעת מאד כי חסידים סאוו. חקפים מהם חורעם מושלה לסו, ע"כ נשאו בשרם בשם תנאמו למלאות אחרי סנהג הקדוש-ניקעם (כן יכנו את חסידים סאוו.), גם אם פעם בפעם נסו לעמוד אצל „כדבר“. אבל זה יותר משנה קנו לכו חסידים סאוו. בית תפלה אחר, למען יוכלו לפסם א"ע בעליות שמננות, אשר עד עתה פממו בהן את חסידים ס. שהמה עשירים מהם ומתוכסם נבחרו חסיד גבאי ביתמ"ד. ויחי כאשר ראו חסידים ס. כי חסידים סאוו. התפירו מעליהם אמרו : תנה זה היום שקינותו להוציא חפץ לכבנו להיום דגל „כדבר“, וביום הכפורים העבר מלאו חפץ לבבם זה ובקול תרועה וצהלה עמדו אצל המלה היקרה הזאת אשר אליה אותה נפשם זה ימים רבים.

אבל ימי שמחתם לא ארכו! אתרים מחסידים סאוו. אשר נשאו עוד בבית התפלה הישן מאשר צר להם המקום בבית תפלתם החדש, חודיעו את הדבר הזה לבעלי בריהם, וירע הדבר בעיניהם לראות את אחיהם אנשי גאולתם נכנעים תחת ידי הכדבר-ניקעם, ויסתיקו סוד ויועצו יתרו לשלוח גרוד נערים פוחזים חקים לחסידים ס. ויצוו עליהם כי בתגיע הש"ץ לתפלה „כתר“ ישמיעו קול זועות „קדוש, קדוש, קדוש, קדוש!“ ויפריעו את המתפללים מתפלתם, עד אשר תקצר נפשם וישוכו לחיות כבעלי הקדושניקעם. הצערים מלאו את משלחתם בחפץ לבב ויהמו וישאנו בקול המולה, אף האילו את הסמלים בביתמ"ד להגדיל השאן, ובית ד' נהפך לבית שאן, וחסידים ס. יראו לשלוח יד בנערים לכלי העלות עליהם חרון אף הדיהם.

כת עברו שבתות אחרים במחצית ומבוכה עד אשר הסכימו חסידים ס. לקלל השאן של הנערים ומפקדיהם, כשימוס עם היתוש אשר בסומו. ויחי כי ראו חסידים סאוו. כי עצתם להשבות את הכדור-ניקעם מתפלתם לא קמה נועצו לסגור את בית תפלתם החדש ולשוב בהמון לבית התפלה הישן, לכלי תרי יד מתנגדיהם רוססה. והנה זה ירחם אחרים נהפך בית ד' למערת פריצים אשר יתקבצו בו הוללים למבבד לעשות שערוריות בשם המלה „כדבר“ : שם תשטענה אונינו ודמות גרושים אשר לא ישמעו גם בבתי סדוה, גם למחלומות יקראו ותהי יד איש סרעתו ומבית ד' יצאה דרשעה על פני חוץ ואיש יורד לחיי רעתו בכל האמצעים אשר לא נטו להגלות... ובית ישראל יושבי עירנו הוכה לחסיסם! — וכל זאת בגלל המלה הזאת „כדבר“! — עיי ג"מ.

לידיעה זו ולאחרות כמותה יש חשיבות להבנת מרקם היחסים בקהילות יהודיות, ובעיקר להבנת היחסים בין חסידים ומי שאינם חסידים, ובין הקבוצות החסידיות לבין עצמן; וכן להבנת מגננונים של הבניית זהות קבוצתית אצל חסידים ומקומם של הריטואלים בחייהם.

הערות

- * מאמר זה נכתב במסגרת מפעל המחקר "מקורות חדשים לתולדות החסידות: העיתונות העברית במזרח אירופה", שנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (ISF), מענק מס' 471/14. אני מודה למרכז המפעל, ד"ר דרור שגב.
- 1 על העיתונות העברית בכלל ועל כל עיתון בנפרד ראו, מנוחה גלבווע, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים 1992. על העיתונות העברית במאה התשע-עשרה כמקור למידע על חיי היום-יום ראו, דרור שגב, תפקידה החברתי של העיתונות העברית באימפריה הרוסית בתקופת אלכסנדר השלישי (1881-1894), עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2015.
- 2 ראו גלבווע, שם, עמ' 117-135.
- 3 ראו Alexander Orbach, *New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian Jewish Press of 1860-1871*, Leiden 1980; גלבווע, שם, עמ' 137-157. עדיין אין ברשותנו מחקר מקיף על המליץ או על עורכו אלכסנדר צדרבוים, אך ראו להלן הערה 17.
- 4 ראו גלבווע, שם, עמ' 167-181; אורן סופר, אין לפלפל! עיתון "הצפירה" והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, ירושלים 2007.
- 5 ראו גלבווע, שם, עמ' 186-195; רוני באר-מרקס, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים 2017.
- 6 ראו גלבווע, שם, עמ' 320-324; דוד טל, יהודה ליב קנטור: חלוץ היומון העברי – ביוגרפיה, תל אביב 2011.
- 7 הסאטירה האנטי-חסידית הידועה דאָס פּוילישע ייִנגל (הילדון הפולני) מאת יצחק יואל לינצקי, פורסמה לראשונה בקול מבשר (1867; בהמשכים) ותרמה לפופולריות של העיתון בין הקוראים. על עיתון זה ראו, שמואל ורסס, "קול האשה בשבועון ביידיש 'קול מבשר'", בתוך: הנ"ל, "הקיצה עמי": ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים 2001, עמ' 321-350; אברהם נוברשטרן, במדור "קול מבשר" שבאתר עיתונות יהודית היסטורית, web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/Kol-Mevaser.aspx
- 8 על עיתון זה, שנערך גם כן בידי אלכסנדר צדרבוים, ראו נורית אורחן, יוצאות מארבע אמות: נשים כותבות בעיתונות ביידיש באימפריה הרוסית, ירושלים 2013.
- 9 ראו חני ברקת-גלנצר, היומון ביידיש דער מאַמענט (1910-1939): אופן הצגת אירועי התקופה בפולין מעל דפי העיתון, ירושלים 2018.
- 10 ראו אהוד מנור, עיתון למען האנושות: הפאָרווערטס: מהגרים, סוציאליזם ופוליטיקה יהודית בניו יורק, 1890-1917, תל אביב 2008.
- 11 על החסידות בעיתונות היהודית בפולנית במאה התשע-עשרה ראו Marcin Wodziński, *Haskalah and Hasidism in the Kingdom of Poland: A History of Conflict*, Oxford 2005, pp. 180-248 (להלן: Wodziński, *Haskalah and Hasidism*).
- 12 ניסיונות לריכוז שיטתי של מקורות לתולדות החסידות שנדפסו בעיתונות בכל השפות יש בשני מפעלים ביבליוגרפיים שלי: דוד אסף, ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת; ר' נחמן מברסלב, תולדותיו ומורשתו הספרותית, תלמידיו ותלמידיו וחסידות ברסלב וסביבותיה, ירושלים 2000; הנ"ל, "פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנז-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כג (2011), עמ' 407-481 (ראו במיוחד בעמ' 420-428, שם רוכזו כשישים מקורות שנדפסו בעיתונות המאה התשע-עשרה).

- 13 דוגמה למורכבות זו אפשר לראות בתמורות שחלו בעמדות שהובעו במאמרי הדעה בעיתון הצפירה לאורך שנות השבעים. ראו Wodziński, *Haskalah and Hasidism*, עמ' 170–176.
- 14 ישראל ברטל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", בתוך: הנ"ל, לתקן עם: נאורות ולאומיות במזרח אירופה, ירושלים 2013, עמ' 315–325 (להלן: ברטל, לתקן עם).
- 15 דוד אסף, "שונאים – סיפור אהבה? התפתחויות במחקר יחסי הגומלין בין החסידות וההשכלה", בתוך: שמואל פיינר וישראל ברטל (עורכים), ההשכלה לגווניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, ירושלים 2005, עמ' 183–200.
- 16 על פי עדותו הוא הכיר אישית את הצדיק יהודה לייב איגר מלובלין, ולפיכך גם כתב עליו הספר ובו דברי שבח חריגים. ראו "זכר צדיק לברכה", המליץ, 13 בפברואר 1888, עמ' 266–268. ראו גם עדותו על מפגש שקיים באודסה עם צדיק אשר לא הוזכר בשמו, שביקש לשמוע ממנו על מטרות העיתון (שם, 5 במארס 1886, עמ' 227–228, בהערה).
- 17 ראו למשל שם, 13 ביוני 1867, עמ' 163. על יחסו של צדרכובים לחסידות ראו חיה לואיס, "וגר חסיד עם מתנגד ומקנא עם משכיל ירבץ": אלכסנדר צדרכובים (ארז) והחסידות, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 2020.
- 18 למשל ידיעה על ביקורו של צדיק בלונדון בשנת 1895, שנפתחת במילים: "מי מלל לנו כי גם פה עיר לונדון תפרוש החסידות מצורתה וצדיקים וקדושים יבואו הלום להונות אדם רב לאחרת עמנו בכלל ויהודי רוסיה בפרט" (המליץ, 10 בפברואר 1895, עמ' 3). הדיווח הוא על אלטר נח הכהן מדרוהוביץ, דמות משונה של צדיק מטעם עצמו שלבסוף גם הגיע לארץ ישראל. ראו עליו: המליץ, 24 בפברואר 1895, עמ' 1; דוד אסף, דרך המלכות: רבי ישראל מרז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים 1997, עמ' 131–132 (להלן: אסף, דרך המלכות). גם נסיעותיו של משה טברסקי, נכדו האפיקורוס של הצדיק יוחנן מרחמיסטרביקה, לברלין, לונדון ופריז, תועדו בעיתונות. ראו דוד אסף, נאחו בסכך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים 2006, עמ' 331–332 הערה 55 (להלן: אסף, נאחו בסכך); גדי שגיב, השושלת: בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים 2014, עמ' 377 (להלן: שגיב, השושלת).
- 19 פעילותו של אליעזר חיים רבינוביץ מסקול'ה שבגליציה המזרחית, הצדיק החסידי הראשון על אדמת ארצות הברית, תועדה בעיתונות בצורה ביקורתית. ככל הנראה הוא הגיע לניו יורק סביב שנת 1890 או 1891 ופעל בה כבעל שם ומרפא, ראו 'פטרקאווסקי', 'מארץ החדשה', המליץ, 20 במארס 1893, עמ' 3–4. עם זאת, הפעילות החסידית באמריקה החלה זמן רב קודם והשטיבל החסידי הראשון נוסד בניו יורק כבר בשנת 1868. מידע רב ערך ובלתי מנוצל על נושא זה הובא בסדרת המאמרים "אמריקאנער חסידים" מאת ש"ד פישעס ונ' פערעלמאן, שפורסמה בעיתון פאָרווערטס בגיליונות יום ראשון שבין 12 באוגוסט ל-23 בספטמבר 1934.
- 20 למשל סדרת מאמרים של אלכסנדר צדרכובים (ארז) על פגמי ה"חלוקה" ועל המתרחש בכוללים החסידיים בארץ ישראל, שבה הובא מידע רב, מכתבים ותעודות: המליץ, 14, 21 בנובמבר, 5, 12, 19 בדצמבר 1870, עמ' 320, 327–329, 343–344, 352–353, 358–359.
- 21 דוגמה לכך הוא הספר של מנחם מנדל איילבום, ארץ הצבי, וינה 1883; מהדורה חדשה: יד יצחק בן צבי, ירושלים 1982, שמבוסס על סדרת מאמריו בירחון השחר, ובהם תיאורים מפורטים על היישוב החסידי בצפת. דוגמה לשימוש יעיל בעיתונות לתיאור החסידים בצפת יש בעבודת הדוקטור של רבקה אמבון, הרב שמואל הלר (1803–1884) ומקומו בקהילה היהודית בצפת, אוניברסיטת תל אביב 2016. על העיתונות בארץ ישראל ראו גצל קרסל, תולדות העתונות העברית בארץ ישראל, ירושלים 1964; גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863–1904, תל אביב 1969. על העיתונות האורתודוקסית והחרדית בארץ ראו מנחם קרן-קרן, 'חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונייהם בתקופת קום המדינה', קשר, 50 (2017), עמ' 71–88.
- 22 ראו למשל ידיעה מכתב העת הרוסי גולוס על ביקורו של הצדיק יצחק מסקווירה בעיר ויניצה

- בהמליץ, 29 ביוני 1880, עמ' 228; תרגום מאנגלית של מאמר מאת לורנס אוליפנט על ביקורו בחצר הרבי בסדיגורה, בהצפירה, 13 בנובמבר 1883, עמ' 330; תרגום ידיעה מכתב עת רוסי שיצא באורסה על הצדיק חיים מנחם מזינקוב, שנפוצה שמועה כי הוא בהריון! הוא נלקח לטיפול רפואי בקמיניץ פודולסק והתברר שבמעיו נמצאו תולעים טפיליות, ראו, המליץ, 13 בנובמבר 1885, עמ' 388. פולמוס עם מאמר אנטי-חסיד מפורט שהתפרסם בעיתון קייבליאנין בגנות צדיקי צ'רנוביל, נדפס בעיתון עברי אנכי, 4 בספטמבר 1885, עמ' שסג-שסד, אך בעוד הכותב האשים את העיתון הרוסי בגיבוש שקרים ובאנטישמיות, העורך, בהערותיו הקצרות, הוסיף כי לא כל מה שנאמר שם שקר, ויש להאשים גם את הצדיקים עצמם.
- 23 למשל הסיפור ההומוריסטי "שמשון הגיבור" מאת מנחם מנדל דוליצקי, שמתאר צדיק חולה שנוזק לחלב עזים. הגבאי שלו יוצא לעיירה הסמוכה להביא עז, אך ליצן העיירה מחליף אותה בתיש, וכך חוזר והחלף עד שהצדיק מת. המליץ, 9, 16 באפריל 1883, עמ' 391-394, 423-424. שלום עליכם עשה שימוש במוטיב עממי זה בלי שום קשר לחסידות, בסיפורו "דער פארכישופטער שניידער" (החייט המכושף), שנדפס לראשונה בוורשה בשנת 1901.
- 24 למשל "מכתב גלוי", מכתבו הפומבי של הצדיק דב בער מליאובה, שבו הכריז כי נטש את החסידות ופורסם לראשונה בעיתון. ראו המגיד, 24 בפברואר 1869, עמ' 10. גם מכתב החרטה שלו, "קול קורא", פורסם בעיתונות; שם, 14 ביולי 1869, הוספה, עמ' 36. פרשה זו, והמחלוקת הפנים-חסידית הסוערת שהשתלשלה ממנה, השתקפה היטב בעיתונות במגוון הסוגות שנוכרו כאן: תיעוד אותנטי, כרוניקות, פובליציסטיקה, סאטירה ופולמוס. ראו בפירוט דוד אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, תל אביב 2012 (להלן: אסף, הציץ ונפגע).
- 25 למשל פטירתו של ר' ברוך שפירא מצ'יז'וב: המגיד, 15 באוגוסט, 12 בספטמבר 1877, עמ' 294, 328. פטירתו של הצדיק יהודה לייב איגר מלובלין: הצפירה, 9 בפברואר 1888, עמ' 3. פטירתו ולווייתו של הצדיק אלימלך שפירא מגרודז'יסק: שם, 3, 21 באפריל 1892, עמ' 280-281, 320. "אמת ואמונה", הספד במשכים לצדיק יעקב יצחק ממקארוב: שם, 4, 5, 10, 11 ביולי 1893, עמ' 564, 568, 584, 589.
- 26 למשל על חסידי ליובאוויץ' באוזליאן שבפלך מינסק ועל קלויזים של מקרוב וטריסק במירומפול, ראו: המליץ, 13 באוקטובר 1898, עמ' 7. על בתי מדרש חסידיים בקוברין, ובהם קרלין, סלונים, ינוב, ראו שם, 12 בפברואר 1899, עמ' 7. על מניינים חסידיים בקוקל שבוולין, ובהם קרלין, ליובאוויץ' וטריסק, ראו שם, 22 בינואר 1901, עמ' 4. על בית המדרש של חסידי ליובאוויץ' בשצ'דרין שבפלך מינסק, ראו שם, 22 בדצמבר 1902, עמ' 4.
- 27 דוד אסף, 'הצדיקים ועסקי הביטוח: פרק לא ידוע בתולדות הכלכלה החסידית', בתוך: דימיטרי שומסקי, יונתן מאיר וגרשון דוד הונדרט (עורכים), עם ועולם: שי לישראל ברטל, ירושלים תש"ף, עמ' 159-183.
- 28 לסיכום המקיף והמעודכן ביותר של החסידות המאוחרת, ראו David Biale at al., *Hasidism: A New History*, Princeton, NJ 2017.
- 29 דוד אסף וגדי שגיב, 'החסידות ברוסיה הצארית: היבטים היסטוריים וחברתיים', בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, ב: מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1772-1917, ירושלים 2012, עמ' 75-112; Marcin Wodziński, "War and Religion, or How the First World War Changed Hasidism", *Jewish Quarterly Review*, 106 (2016), pp. 283-312.
- 30 דוגמה למחקר כזה על החסידים "הפשוטים": Marcin Wodziński, "Space and Spirit: On Boundaries, Hierarchies and Leadership in Hasidism", *Journal of Historical Geography*, 53 (2016), pp. 63-74.
- 31 תיאור מעודכן של הסיפור החסידי על סוגותיו ותקופותיו ראו זאב קיציס, ספרות השבחים החסידית מראשיתה ועד למלחמת העולם השנייה: תקופות, קנוניזציה ותהליכי גיבוש, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראייל 2015.

- 32 המליץ, 5 ביולי 1894, עמ' 2.
- 33 לדוגמה, פלמוני החברוני [יהל"ל] על מינסק, המליץ, 14 בספטמבר, 19 באוקטובר 1865, עמ' 528-529, 574-576; מיכה יוסף ברדיצ'בסקי על דובובה, הצפירה, 23 בפברואר 1888, עמ' 3; שמואל אבא הורודצקי על ברדיצ'ב, שם, 14 באפריל 1896, עמ' 354.
- 34 ישראל ברטל, 'מבבואה מעוותת לעובדה היסטורית: ספרות ההשכלה ומחקר תנועת החסידות', בתוך: הנ"ל, לתקן עם, עמ' 107-122.
- 35 למשל בדיעה מהעיר אירקוצק שבסיביר נטען כי חסידים רצחו את הקצב המקומי (המליץ, 20 באוגוסט 1872, עמ' 42-43). תשעה חודשים אחר כך הוכחשה ידיעה זו והתברר שאין לחסידים שום קשר למעשה הרצח (שם, 13 במאי 1873, עמ' 107-109). מהעיר ראדום שבפולין דווח על רצח שהיה בקלויז חסידי אלכסנדר (שם, 17 במארס 1896, עמ' 3-4), גם ידיעה זו הוכחשה זמן קצר אחר כך (שם, 7 באפריל 1896, עמ' 3-4). בעיתון המגיד, 26 במארס 1903, עמ' 126, התפרסמה ידיעה בשמו של זאב הולין מבוסק שבגליציה המזרחית, על מעשה נבלה שעשו חסידי בלז בעיירה. שני גיליונות אחר כך התפרסם 'גלוי דעת' בשמו של אותו אדם שהודיע בפירוש, 'כי אני לא כתבתי זאת ולא הודעתי דבר מעניין זה. כפי הנראה כתב איש אחר בשמי ואני לא ידעתי'. שם, 9 באפריל 1903, עמ' 157.
- 36 המגיד, 2 בדצמבר 1886, עמ' 379. ידיעה זו הסתיימה בחידוד לעגני בגנות החסידות, שלא הובן כראוי על ידי אחד הקוראים. ראו שם, 6 בינואר 1887, עמ' 7.
- 37 שם, 13 בינואר 1887, עמ' 14.
- 38 אסף, דרך המלכות, עמ' 456-457.
- 39 לדברי הכותב "המעשה המגונה הזה" נדפס כבר בעיתונות הרוסית. ראו המליץ, 14 בפברואר 1899, עמ' 4; הצפירה, 1 במארס, 19 באפריל 1899, עמ' 170-171, 336; המליץ, 3, 9, 12 ביולי 1900, עמ' 1.
- 40 דוגמה לכך הוא המידע הרב הצבור בעיתונות על רדיפת חסידי ברסלב בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, שמשלים ומאמת מקורות נדפסים. ראו דוד אסף, "אשרי הנרדפים": המאבק בחסידי ברסלב", בתוך: הנ"ל, נאחו בסבך, עמ' 179-234.
- 41 דוגמה לשימוש בעיתונות כמקור לשחזור ריטואלים חסידיים ראו: Gadi Sagiv, "Hasidism and Cemetery Inauguration Ceremonies: Authority, Magic, and performance of Charismatic Leadership", *The Jewish Quarterly Review*, 103 (2013), pp. 328-351.
- 42 המגיד, 19 בינואר 1881, עמ' 20-21.
- 43 גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור, המליץ, 9 בינואר 1862, עמ' 203-205.
- 44 עוד על המאבק החסידי בקרינולינות ראו אסף, הציץ ונפגע, עמ' 299-303, 473 הערה 24.
- 45 שימוש רב בעיתונות כמקור לתולדות הענפים השונים של חסידויות צ'רנוביל (שושלת טברסקי) יש בספרו של גדי שגיב, השושלת.